УДК 165.9

Д.С. Булатова

«МИФ», «ЭПОС», «ТАРИХ» ТӨШЕНЧӘЛӘРЕНЕҢ ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ ТУРЫНДА

В статье автор рассуждает о соотношении понятий «миф», «эпос», «история», определяет особенности и культурно-историческую значимость эпического наследия татар в современном мире. Для проведения исследования использованы материалы современных авторов, соответствующие заявленной тематике. В поисках ответов на сущностные вопросы бытия современного человека автор возвращается к «детству» культуры народа, в частности, к её этнокорням. Благодаря многовековому формированию научной картины мира, Логосу современного исторического знания, современный человек способен мыслить окружающий мир как многомерный континуум, где прошлое влияет на настоящее, а настоящее содержит перспективы будущего развития. В статье утверждается, что к этому готовит не только наука, но и миф, и эпос как самые ранние формы образного мышления в истории человечества. Демонстрируется их участие, в качестве «рудиментов» сознания, в становлении мировосприятия любого человека от его младенчества до зрелости.

Ключевые слова: психоанализ, эпическое творчество, соотношение понятий, миф, эпос, история.

In the article, the author discusses the relationship between the concepts of «myth», «epic», «history», defines the features and cultural and historical significance of the epic heritage of the Tatars in the modern world. Materials of modern authors corresponding to the stated topic were used to conduct the study. In search of answers to the most important questions of modern man’s life, the author returns to the «childhood» of folk culture, especially to its ethnocorns. Due to the centuries-old formation of the scientific picture of the world, the logic of modern historical knowledge, modern man is able to think of the surrounding world as a multidimensional continuity in which the past influences the present, and the present includes development prospects. The article claims that by this time not only science, but also myths and epics were prepared as the oldest forms of imaginative thinking in the history of mankind. As their «rudiments» of consciousness, the participation of a loving person in the formation of a worldview from infancy to adulthood is indicated.

Keywords: psychoanalysis, epic creativity, correlation of concepts, myth, epic, history.

Психоанализ «тарихи мәктәбе» [Фрейд, 2021, с. 186–197; Фрейд, 2013] индивидуаль аң генезисы һәм кешелекнең мәдәни тарихы этаплары арасында охшашлыклар таба һәм бу юкка гына түгел. Хәзерге заман образлы аң генезисы теориясе миф – эпос – тарихны аның тарихи барлыкка килү этаплары буларак карарга мөмкинлек бирә. Ә әлеге образлы фикерләү формаларының һәркайсы – каршылыклы өлешләрнең диалектик берлеге, бу берлек күптөрле фәлсәфи

категорияләрдән тора – бердәнбер һәм гомуми, субъект-объект һәм статик-динамик, архаик-тотрыклы һәм яңарып торучан һ.б. Бүгенге көндә безнең алда торган теоретик-гамәли бурыч – миф, эпос, тарих төшенчәләрен ачыклау, чөнки аларның чикләре вакытлар узу белән «юыла» бара. Еш кына, эпос турында сөйләгәндә – миф, миф дигәндә – «тылсымлы әкият» күз алдында тотыла, ә эпоска миф та, әкият тә, фольклор да, тарих та (stories) керә ала.

Шулай ук сирәк, аерым формаларны анализлаганда, фикерләү, мәдәният үсешенең билгеле бер этапларында миф-эпос-тарих кебек күренешләрнең барлыкка килүендә генетик һәм социаль-психологик сәбәпләрне ачыклау мөһим. Бүген мәдәниятләрнең тарихи яктан төрле типлары һәм, аерым алганда, Пафос – Этос – Логос кебек борынгы грек терминнары арасындагы тәңгәллекләрдән качып булмый. Гомумиләштерелгән күзаллауларга эвристик импульс сыйфатында, филология, фольклор, тарихи белемнәрнең төрле өлкәләрендә белгечләрнең калыплашкан традицион карашларына өстәмә рәвештә әлеге тәңгәллекләргә мөрәҗәгать итү кирәк.

Тарихи яктан чынбарлыкны төшенүнең башлангыч формасы буларак, мифның эпос белән туганлыгы ачыклана. Миф – шул ук хикәят, риваять, ә мифология – аларның җыелмасы. XIX–XX гасырлардан башлап, төрле халыкларның мифлары һәм эпослары интенсив рәвештә өйрәнелә башлагач, фәнни берләшмәдә нәрсәне – эпос, ә нәрсәне миф дип атау турында бәхәсләр юкка гына тумый. Н. Исәнбәтнең профессиональ сизгерлеге һәм инанганлыгы нәтиҗәсендә фәнни берләшмә тарафыннан «Идегәй», оппонентлар раславынча, миф түгел, бәлки татар эпосы дип таныла. Һәм нәкъ менә татар эпосы булганга күрә, ул аның драма әсәренең һәм опера либреттосының («Түләк») нигезенә ята да. Филологлар һәм фольклорчыларның конкрет тикшеренүләре күрсәткәнчә, эпос чыннан да мифологиядән һәм аның нигезендә барлыкка килә [Мухаметзянова, Давлетшина, 2022, с. 3775]. Нәкъ менә мифлар һәм әкиятләр – әле дә аерым халыкларда, шул исәптән төрки телле халыкларда да сакланган архаик формалы эпосның төп нигезе.

Әмма миф һәм эпосның охшашлыкларын билгеләгәндә, үзенчәлекләрне ачыклау кирәк. Беренчесе – миф йомык структуралы, аның башы һәм ахыры «йомылган». Мифта вакыт төшенчәсендә булган дәвамлылык һәм үсеш юк. Анда вакыйгалар «бармый», ә бәлки хәтергә алына, мәңгелеккә теркәп куела, ягъни тотрыклы хәлдә саклана. Алар хәтта вакыйга да түгел, ә геройларның эш-гамәлләре: органик ыру-кабилә берләшмәсенең һәр әгъзасы тарафыннан кичерелү мөһимлеге принцибы буенча бер-берсенә «ялганып», тезелеп баралар.

Иң архаик мифларның берсе булган космогоник мифларда Җир асты, Җир, Җир өсте һәм Күк дөньяларыннан торган күп катламлы яшәү тирәлеге ачыла. Төп герой – кабилә өчен аеруча мөһим табигый объектларның җанлы гәүдәләнеше. Мәсәлән, Урал-елгалар, яки Урал-таулар. Ә Шүлгәнташ башта тау һәм мәгарә булган, тора-бара,

мифологиядәге коткаручы ана кочагы кебек, изге әйбергә әверелгән. Ә инде соңрак этносның шул ук исемдәге төрки телле эпосында төп герой булган. Мифлар героеның портрет сурәте дә булмый, ул индивидуальләштерелмәгән һәм характеры үсеш кичерми. Образ гипербола дәрәҗәсендә гомумиләштерелгән, анда күбрәк физик сыйфатлар өстенлек итә, әйтик, ир-атлык сыйфатлары фантасмагорик зурлыкка җиткерелә. Гильгамешның ир-атлык сыйфатлары яки унөченче каһарманлыгын күрсәткән вакытта Гераклның сыйфатларын моңа мисалга китерергә мөмкин. Мифик герой ул шәхес түгел, әмма гомумиләштерелгән образ – кабиләнең яшәү сәләте өчен аеруча мөһим социомәдәни функцияләрне башкаручы.

Мифның һәм чынбарлыкны мифологик төшенүнең асылы кешенең үзен чолгап алган әйләнә-тирә дөнья белән абсолют бердәйлегендә, алар арасында аңның абстракция яки рефлексия кебек арадаш формалары әле эшләнмәгән. Кешенең дөньяны кичерүе (кабул итүе) һәм объектив чынбарлык арасында аерма юк. Моны әкият героеның бәхетсезлекләрен яки үлемен үз фаҗигасы кебек кичерүче бала күзаллавы белән чагыштырырга мөмкин булыр иде. Шуңа күрә безнең нинди геройлар үрнәгендә үсүебез һәм балаларыбызга нинди геройларны күрсәтүебез бик тә әһәмиятле. Без яраткан мифлар һәм әкиятләр, шулай ук балачак геройлары балаларыбызныкы һәм оныкларыбызныкы белән туры килсә, буыннар арсындагы бәйләнеш өзелмәячәк.

Миф, чыбарлыкны кабул итүнең иң иртә формасы буларак, беркадәр шартлылык белән, борынгы грек төшенчәсе Пафоска аваздаш. Чөнки борынгы грек кешесенең Пафосына аның гүзәл һәм гармонияле Ойкуменадай дөньяны кичерүенең (кабул итүенең) эстетик мәгънәсе дә салынган. Миф, эпос һәм тарих нисбәтендә игътибарны җәлеп итәрдәй икенче момент – мифологик аңның тирән психологик үзенчәлекләргә ия булуында. Нәкъ менә алар чынбарлыкны кабул итүнең нигезен тәшкил итәләр һәм, минем карашка, барлык образлы, шул исәптән сәнгати этник аңның тарихи яктан соңрак барлыкка килгән формалары үсешенең алшартлары булып торалар. Беренче чиратта, эпосның үсеше шушы шартларга бәйле. Соңрак барлыкка килгән формаларның алшартлары буларак, мифның бу үзенчәлекләренә түбәндәгеләр керә: беренчесе – барысын да бәйләү өчен ассоциатив сәләт; икенчесе – персонификацияләү (кешеләштерү) сәләте; өченчесе – персонажның «гомуми, универсаль магик үзгәреш кичерү» принцибы [Лосев, 2021, с. 197–264; Лосев. Очерки античного символизма и мифологии]. Соңгырак этапларда әлеге алшартлардан образлы фикерләүнең тарихи яктан күпкә функциональ билгеләнгән формасы буларак эпос барлыкка килә. Ул – мифологик аңның акрын, ләкин тарихи яктан котылгысыз таркалу этабы күренеше. Сәбәбе – кешенең үз берләшмәсе, шулай ук күпкә киңрәк һәм төрлерәк Ыру-кабилә берләшмәсе эчендәге элемтәләрнең катлаулануы.

Кыйсса-хикәятләр һәм риваятьләр комплексы буларак, эпос этник яктан төрле халыкларда бар һәм төрлечә атап йөртелә: манас, олонхо,

кыйсса, дастан һ.б. Әмма алар барысы бергә этник яктан якын халыклар арасында генетик бәйләнеш булуын раслый, мәсәлән, татарлар эпосы белән башка төрки халыклар эпосы арасындагы охшашлыклар әлеге параллельне уздырырга мөмкинлек бирә. Мифлар кебек үк эпик хикәятләр – принципиаль рәвештә телдән сөйләнә торган форма, һәм өлкән буын аны үзеннән соңгыларга «телдән телгә» сөйләп тапшыра. Ыру-кабилә элитасының, үзенә күрә «аксөякләр»нең үз-үзен тотышы тәҗрибәсен тапшыруны иң мөһим эпик бурыч дип санарга мөмкин: эпоста аларның казанышлары, ыруның һәм яшәргә җайлаштырылган территорияләрнең бөтенлеген саклау буенча героик гамәлләре мактала. Героик мисалларда өйрәтү – эпосның гаять мөһим этик функциясе, ул бигрәк тә татарларда һәм башка төрки халыкларда сакланып калган һәм аларның мифларыннан һәм баһадирлар турындагы әкиятләреннән барлыкка килгән героик эпоска хас. Эпосның героик төрләренең яшәү көче, бәлки, нәкъ менә шундадыр: алар гаять әһәмиятле этник концептларны тапшыру һәм саклау буенча үзләренең этик функцияләрен намус белән үтәгәннәр. Этник-социаль-мәдәни институцияләрне тапшыру һәм саклауда да эпосның роле зур. Гаиләдә һәм җәмгыятьтә үз-үзеңне тоту этик нормалары, атаның ролен күтәрү, ә алга таба – аңа табыну һәм изгеләштерү. Болар барысы да эпосның борынгы халыклар аңында, ягъни этномәдәни бергәлектә коллектив тәртип нигезләре һәм принциплары буларак аңлауда Этос белән охшашлыгы турында сөйли.

Мифтан аермалы буларак, эпоста Пространство һәм Вакыт тоташ, өзлексез (континуаль). Ул өзек, ачык һәм хәрәкәт итә. Бу хәрәкәт «агым»ны хәтерләтә, ә аның башы да, ахыры да юк, ул көйләп бәян итүгә тиң. Халыкларның бөек күчеше чорында татарларның зур территорияләргә таралып утыруы, әйтик, халыкның эпик иҗатының төрлелеген, башка төрки халыклар белән генетик уртаклыкны саклаган хәлдә, аның трансформациясен һәм бер-берләренә йогынтысын билгели [Мухаметзянова, 2014, с. 16–65]. Халыкларның гаять зур киңлекләр буйлап хәрәкәте эпосның принципиаль структур «өзеклеген» тәэмин итә. Һәм аннары, һәр «профессиональ» әкиятче, ул чәчәнме, манасчымы һ.б., эпик хикәятнең эзлеклелеген һәм «рухы»н катгый саклап, вакытлар узу белән барыбер үзенең яңа шартларга аваздаш зур булмаган өстәмә, төзәтмәләрен кертә. Мифтагы автор кебек үк, субъект – аноним, күмәк. Герой – автор кебек үк – Урал батыр, Идегәй, Алпамыштай героик затның гомумиләштерелгән һәм кешеләштерелгән образы. Өстәвенә, эпосның авторы аноним, әмма берләшмәдә әкиятчеләр киң танылганнар һәм аларны хөрмәт иткәннәр. Ә инде язма-китаби дастаннар туу белән аны «башкаручы»ның исемен телгә алу традициясе дә барлыкка килә [Мухаметзянова, 2014, с. 31–50].

Шулай итеп, эпоста Этосның, Пафос белән беррәттән, характерлы көчәюе эпик хикәяләүнең функциональлеге белән аңлатыла. Вакыйгаларның «объектив» эзлеклелеген саклау белән бергә, бу

вакыйгалар тыңлаучыларда көчле эмоциональ реакция тудырырга тиешлеген дә онытмыйк. Анысы да бик мөһим. Моннан, башкаруның ассызыкланган энергетикасы, аерым ритмлаштыру, кабатлаулар, тавыш модуляцияләре (карлыккан тавышлы баслардан башлап бик югары тавыш белән кычкырып җибәрүгә кадәр), чамалап кына «трансагентлы» кулларны селтәү, эффектлы идеологемалар, сүз формулалары, әфсеннәр куллану. Мондый төрдәге «тере сөйләм» тыңлаучыларның төрле катлауларына һәм шул исәптән аңның эчке реакцияләренә юнәлдерелгән. Тере эпик сөйләмнең бурычы, бер яктан, – илһамландыру, берләштерү, рухи һәм эмоциональ яктан былина көче белән баету, ә икенче яктан, – тотрыксыз психика белән магик «манипуляцияләр» ясау, авыр контрольдә тотыла торган инстинктларны, эчке реакцияләрне яңадан кузгату һ.б.

Каһарман ата-бабаларыбызның батырлыгы белән таныштыру этик функциясе тарихи яктан акланган һәм кабилә-ыру берлекләре эчендә зур этнослар оешу шартларында, территорияләр өчен туктаусыз сугышлар барганда аеруча әһәмиятле. Эпик дөньяга караш – зур территорияләр буйлап туктаусыз күченеп йөргән урдаларның Пространство һәм Вакытта «ачык» яшәеше. Эпоста әлеге бергәлек аша үзбилгеләнүче һәм еш кына башка, «чит» бергәлекләр белән сугышучы ыруг кешесенең катнашуы һәм урнашуы теркәлә. Моннан акрынлап халык булып оешкан ыруның эпик иҗатында теркәлгән әлеге бергәлекне туплый торган кыйммәтләр, үз-үзеңне тоту маркерлары һәм мөнәсәбәт үрнәкләренең әһәмияте арта баруы аңлашыла.

Тарих исә – борынгы грек Логосына туры килә торган күренеш һәм хәзерге формалардагы тарихи фикерләүнең формалашу һәм бизәлешенең шактый соңгы этабы. Тарихи яктан соңрак барлыкка килгән күренеш буларак, ул ыру-кабилә мөнәсәбәтләренең таркалуы, матди эшчәнлектән рухи-гамәли формаларның бүленеп чыгуы белән бәйле. Географик һәм социомәдәни тәҗрибәне киңәйтү аша. Бу этапта Пространство һәм Вакытны континуум буларак башкача аңлау барлыкка килә: аларның өзлексез булуы һәм үзара элемтәләре искә алына. Пространство күптөрле, иксез-чиксез һәм бер үк вакытта билгеле бер табигый-климатик һәм этномәдәни чикләре булган яшәү тирәлеге буларак, аның гаҗәеп күптөрлелегендә катлаулы һәм вакланган бөтенлек буларак кабул ителә башлый.

Шул ук вакытта Вакыт – озын һәм өзеклекләргә ия, үзенең алга таба үсешендә гади формалардан катлаулыга, башлангычтан ахырга таба хәрәкәт итә. Дөньяның яралтылуы идеясе аның башын һәм беренчел сәбәбен, шуңа күрә ахырының да котылгысыз булуын күздә тота. Тарихи вакыт үзе дискрет һәм дөньяның, җәмгыятьнең иң гади формалардан катлаулырак, «түбән»нән «иң югары» формаларга бара торган аерым бер этапларга бүленгән.

Субъект – мөстәкыйль, ул инде табигатьтән, ыруглык берләшмәсеннән аерым; абстракцияләр, рефлексия һәм үзрефлексия

күнекмәләре белән эш итә алган шәхес-индивид буларак аерылып чыккан. Аның белән мифоэпик дөнья арасында – катлаулана барган коммуникацияләрнең турыдан-туры булмаган формалары, эшчәнлекнең яңа предметлы-гамәли формалары, ирекле интенцияләр торган саен күбрәк очрый.

Тарихи яшәеш – кешенең дөньяда хәзер һәм биредә булуының чикле һәм котылгысызлыгы. Бары тик Ыру төшенчәсе генә, Ыру Яшәешенә, ыру тормышына, тулаем алганда, аерым шәхескә мәңгелекне тою хисе бирергә сәләтле [Кант, 1994, с. 12–29]. Әмма ырулык таркалу белән индивид ялгыз кала, мөстәкыйльлек ала, югалып, гаять зур дөнья белән икәүдән-икәү генә кала. Бәлки шуңа күрә дә бездә үзебезне гади «без», кешеләр булган өчен яраткан туганнарыбызның һәм якыннарыбызның яшәргә җайлаштырылган, уңайлы һәм күз җитәрлек дөньясына ихтыяҗ зурдыр. Моны үзенең Ойкуменасы белән үзен гармониядә хис иткән борынгы грек белән, үзенең эстетик ихтыяҗына туры китереп, бербөтенне тәшкил иткән Пафос-Этос-Логос белән чагыштырырга мөмкин булыр иде. Безнең балалар әкиятләре, гаилә тарихлары, уртак халык җырлары һәм анекдотлары, хикәятләр һәм героик риваятьләр – һәммәсе дә безгә яшәргә җайлаштырылган континуумда булуны куркынычсыз итә. Анда үткәннәр хәзергедә органик рәвештә катнаша һәм киләчәккә ышаныч белән карарга мөмкинлек бирә.

Миф, эпос, тылсымлы әкият, безнең шәхси һәм бер үк вакытта иҗтимагый аңыбызның тарихи яктан борынгы рудиментлары буларак, беркая да китмиләр, юкка чыкмыйлар. Алар теләсә кайсы, иң «алга киткән» заманча мәдәниятнең һәм иң интеллектуаль иҗади шәхеснең тирәнтен серле мохитен барлыкка китерәләр. Аннан неврозларга сәбәп булган курку һәм, шуның белән бергә, сәнгатьтә даһи образлар, социаль мөһим символлар, актуаль идеологемалар һәм халыкны уртак кыйммәтләр тирәсендә туплау өчен ритуаллар туарга мөмкин, алар арасында безгә риваятьләрдә «васыять» ителгәннәре һәм «массага» әверелергә ирек бирмәгәннәре дә бар.

Миф, эпос, тарих (stories), хәзерге заман аңы рудиментлары буларак, әлегә теләсә кайсы этнокультураның константасын барлыкка китерә. Аның ни дәрәҗәдә перспективалы булуын киләчәк күрсәтер. Без аларны төрле караштан чыгып өйрәнү һәм саклау буенча зур тырышлык куябыз. Алар барысы да төрле фәннәр өлкәсендәге белгечләрнең комплекслы тикшеренүләрендә урын ала. Миф, эпос, тарих өчен гомуми булган нарратив, пространствода һәм вакытта хәрәкәт итү формалары – мотивлар, образлар, геройлар – шулай ук аларның үз дөньяларында яшәве кебек формалар бүгенге көндә комплекслы өйрәнү өчен иң перспективалылары.

Әдәбият

Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Введение в психоанализ. М.: АСТ, 2021. 400 с.

Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. Малое собр. соч. СПб.: Азбука, 2013. 608 с.

Лосев А.Ф. Диалектика мира. М.: Изд. дом ЯСК, 2021. 355 с.

Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. М.: Академ. проект, 2021. 775 с.

Мухаметзянова Л.Х., Давлетшина Л.Х. Роль устных и письменных памятников в изучении мифологии татар // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2022. Т. 15. № 12. С. 3772–3776.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНРТ, 2014. 380 с.

Кант И. Идеи всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. 1784. Сочинение: в 8 т. Т. 8. М.: Чоро, 1994. 455 с.

Булатова Дания Сергеевна,
фәлсәфә фәннәре кандидаты, доцент